

UOT 339.9

İNKLÜZİV İNKİŞAF PARAMETRLƏRİN TƏHLİLİ

S.M.HÜSEYNOVA
Bakı Dövlət Universiteti
sarahuseynova@gmail.com

Məqalədə inklüziv inkişaf parametrləri təhlil olunub və hər bir parametrin ayrı-ayrılıqda ölkənin inklüziv inkişaf indeksinə təsiri şərh olunub. Bu indikatorların müqayisəli təhlili verilmiş, onların öyrənilməsində ekonometrik yanaşmaların vacibliyi qeyd olunmuş, proqnoz – analitik hesablanma sistemindən istifadə etməklə dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunması şərtləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: inklüziv inkişaf indeksi, iqtisadi artım, dayanıqlı inkişaf, parametr

İnküziv inkişaf davamlı iqtisadi inkişafın elementi hesab edilir. İnküziv inkişaf ölkənin həm iqtisadi sahələrini, həm də sosial sahələrini, habelə cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrini əhatə edir. İnküziv inkişafın parametrlərinin müsbət artımı ölkənin bütün sahələrində nəzərə çarpan olur.

Ölkənin inklüziv inkişafının səviyyəsi xüsusi əmsal əsasında müəyyən edilir. Bu əmsal inkişaf etmiş və keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr üçün ayrılıqda hesablanır. Bu indeksin hesablanması zamanı yalnız adambaşına düşən gəlirin artımı deyil, həmçinin ölkədə həyat səviyyəsi, yoxsulluqla mübarizənin səmərəliliyi, əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında gəlirlərin bölünməsi xüsusiyyətini xarakterizə edən 12 digər parametrlər nəzərə alınır.

İnküziv inkişaf indeksinin hesablanması zamanı nəzərə alınan parametrlərə, həmçinin davamlı inkişaf indikatorları da daxildir. Bunlara əhalinin şəxsi əmanətlərinin səviyyəsi, qlobal iqlim dəyişikliklərinə təsirlər, ölkənin demoqrafik siyasətinin xüsusiyyəti, xarici borcun həcmi və s. aiddir.

Əgər inklüziv inkişaf təmin olunmursa, onda ölkənin iqtisadi artımı, habelə ÜDM-in artımı azalacaq. İnküziv inkişaf parametrlərinin aşağı düşməsi ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasında çatışmazlığın nəzərə çarpması və ölkənin rəşional investisiya mühitində təhlükələrin yaranmasını özündə əks etdirir. Buna əsasən, demək olar ki, inklüziv inkişaf indeksi investisiya mühitinin təhlilində əsas göstərici kimi qiymətləndirilir.

Dayanıqlı iqtisadi inkişafı xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakılardır: Sosial-iqtisadi inkişaf; Dayanıqlı istehlak və istehsal; Sosial tendensiyalar;

Demoqrafik dəyişikliklər; Səhiyyə; İqlim dəyişikliyi və enerji; Nəqliyyatın dayanıqlı inkişafı; Təbii resurslar; Qlobal tərəfdaşlıq; Səmərəli idarəetmə göstəriciləri. Qeyd olunan göstəricilər ölkənin inklüziv inkişafının parametrlərinə aiddir və bu parametrləri ayrı-ayrılıqda təhlil edək.

Inklüziv inkişaf indeksi olan insan kapitalı ölkədə insan inkişafındakı müsbət dəyişikliklərin təmin olunmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Münasib iş yeri, yetərli əməkhaqqı, mövcud işin itirilməməsi, fiziki təhlükəsizlik və sosial müdafiə başda olmaqla bir sıra amilləri özündə ehtiva edir.

Xarici ədəbiyyatlarda iqtisadçılar inklüzivlik anlayışını geniş şəkildə izah edirlər. Müxtəlif ölkələrin iqtisadi inkişaf təcrübəsi davamlı və stabil iqtisadi artımın əsasən qeyd edilən keyfiyyət amilləri ilə əlaqədar olduğunu göstərir. İqtisadi artımı yüksəldən amillər cəmiyyət ilə əlaqəli olmalıdır. Bu baxımdan insan kapitalının davamlı inkişafı, məhsuldarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, yüksək əlavə dəyərli məhsul istehsalı, ixtisaslaşma, yeni texnologiyalardan yararlanma, iqtisadiyyatın innovasiya qabiliyyətinin inkişafı kimi faktorlar ön plana çıxmışdır [3, 116-117].

Neft ixracı potensialı ölkələrin iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsi, makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sahələrinin və regionların inkişafının sürətləndirilməsi, özəl bölmənin inkişafı üçün azad rəqabət və əlverişli investisiya mühitinin yaradılması istiqamətində görülən işlər inklüziv inkişaf indeksinin artmasına səbəb olmuşdur [5, 87-92].

Inklüziv inkişaf indeksində qeyri-neft sektorunun inkişafı sənayenin innovativ modernləşdirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin qorunması ölkənin həm sosial, həm də iqtisadi inkişafına təsir edir. Sənaye siyasətinin əsas məqsədlərinin reallaşdırılması ölkədə sənayenin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin gücləndirilməsinə təkan verir.

Ölkədə ixrac potensialının artırılması, enerjiden səmərəli istifadə, yüksək əlavə dəyər yaradan rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının genişləndirilməsi, elmitutumlu və innovativ istehsalın genişləndirilməsi və yeni istehsal sahələri üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması iqtisadi artım parametrlərinin qiymətləndirilməsində müsbət tendensiyalara səbəb olur [9, 24-30].

Sənaye siyasətinin inkişafı istehsalın və ixracın diversifikasiyasının sürətləndirilməsi istiqamətlərində sistemli və ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsini şərtləndirir.

Inklüziv inkişafın əsas şərtlərindən biri də əhalinin sağlam həyat tərziidir. Əhalinin qidalanma və başlıca gəlir mənbələrindən birini təşkil edən kənd təsərrüfatı məhsullarının yetərli miqdarda və yüksək keyfiyyətdə istehsal edilməsi insanların sağlamlığı və rifahı üzərində müsbət təsirlər yaradaraq insan inkişafına yol açır. Dünya əhalisinin son 50 ildə və gələcəkdə sürətlə artımı nəzərə alındığı zaman ərzaq təhlükəsizliyi problemi ilə mübarizə ön plana çıxmışdır.

Demoqrafik siyasət inklüziv inkişaf indeksinə daxil olan parametrlərdən

biridir və davamlı inkişafın təhlilində dominant faktor kimi qiymətləndirilir. Ölkədə demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılması, əhalinin orta ömürlülüyünün artırılması və digər demoqrafik məsələlərin tənzimlənməsi təşkil edir.

Ölkədə demoqrafik siyasət əhali artımının təmin edilməsinə yönəlmiş iqtisadi, sosial və hüquqi tədbirlər sistemindən ibarətdir. Ailə-nikah, doğum, ölüm, əhalinin sağlamlığının mühafizəsi və möhkəmləndirilməsi, əməkqabiliyyətli əhalinin məşğulluğu və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, miqrasiyası və s. bu kimi prosesləri özündə birləşdirən demoqrafik siyasətdə başlıca məqsəd, demoqrafik hadisələrə təsir göstərən ən mühüm amilləri nəzərə alaraq, cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün mənafeyinə uyğun olan, əhalinin normal təkrar istehsalı prosesini təmin edən şəraitin yaradılmasına nail olmaqdır [4, 116-117]. Bu şərait təmin edilmədikdə ölkədən insan axını sürətlənir. Məsələn, son illərdə Ukraynada orta hesabla 1.5 milyon əhali tərk edib, onlar güzərlərinin yaxşılaşdırılması üçün Avropa ölkələrinə miqrasiya olunurlar.

Ölkənin İqtisadi inkişafı onun iqtisadiyyatı və istehsal qüvvələrinin artımı, təhsil, elm və mədəniyyətin, insanların həyat səviyyəsinin müntəzəm olaraq keyfiyyət və struktur baxımından müsbət istiqamətdə dəyişməsi ilə xarakterizə olunan iqtisadi prosesdir. İqtisadi inkişaf, həm də ictimai əlaqələrin inkişafını nəzərdə tutur və buna görə də tarixən formalaşmış texnoloji və maddi nemətlərin bölgüsünün müxtəlif sistemlərində bir-birindən fərqlənir [5, 12-16].

Ölkədə dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə təsir edən inklüziv parametrlər sistemində təhsil sahəsinin və səhiyyənin inklüzivlik parametrləri mühüm yer tutur.

Təhsilin inklüzivliyi bütün təhsil sahəsində maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi, tədris şəraitinin yaxşılaşdırılması, təhsil sahəsində informasiya texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi və məktəb kitabxanalarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi əsas prioritet istiqamətlər olmalıdır. Yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, insan kapitalının inkişafı, təhsil sahəsinin gələcək progressiv inkişafıdır.

Təhsilin dayanıqlı inkişafı təhsil sahəsində maliyyələşdirmənin dayanıqlı və adekvat olmasını təmin edən, səmərəli və nəticəyönümlü yeni modelinin qurulması ölkənin sosial mühitinin inkişafına istiqamətlənir. Təhsil müəssisələrində peşəkarlığın inkişafında beynəlxalq təhsil sistemi üzrə inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sisteminə uyğun yeni modellərin qurulması əsas götürülür.

Səhiyyə sahəsində inklüzivlik ilkin səhiyyə xidmətlərinin gücləndirilməsi, əhalinin sağlamlığının monitorinqinin genişləndirilməsi məqsədilə məlumat informasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi, tibbi sığorta sisteminin yaradılması, səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sahəsində islahatların aparılması, tibbi təhsilin islahatı və dövlət sanitariya-epidemioloji nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və fəvqəladə vəziyyətlərə qarşı hazırlığın gücləndirilməsindən ibarətdir.

Səhiyyə göstəricilərinə əhalinin cinsi üzrə ömür uzunluğu, əhalinin cinsi üzrə xroniki xəstəliklərdən ölüm halları, əhalinin cins və yaş qrupları üzrə özünə qəsd hallarının sayı, gəzlərin səviyyəsi üzrə tibbi müayinə və müalicəyə

olan tələbatın ödənilməsi, havanın bərk maddə tullantıları ilə çirklənməsinin şəhər əhalisinə təsiri, istehsalatda bədbəxt hadisələr aid edilir [10, 5-10].

Nəqliyyat sahəsində inklüzivlik nəqliyyat sektorunun inkişafı, ölkə üzrə nəqliyyat-kommunikasiya trafikinin və əsas nəqliyyat vasitələrinin dünya standartlarına uyğun modernləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi əsasında milli nəqliyyat-yol sisteminin dünya kommunikasiya məkanına inteqrasiyasıdır. Ölkə ərazisində, xüsusilə limanlarda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, beynəlxalq dəmiryol layihələrinin həyata keçirilməsi iqtisadi artımı inkişaf etdirən sahələrdir.

Nəqliyyat göstəricilərinə yükdaşımaların həcmnin ÜDM-ə nisbəti, sərnişin daşınmasının həcmnin ÜDM-ə nisbəti, nəqliyyat növləri üzrə enerji istehlakı və s. aid edilir.

Ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, ilk növbədə birbaşa xarici investisiya layihələrinin inkişaf etdirilməsi əsas inklüziv inkişaf indeksinə təsir edən parametrdir. Yüksək texnologiyaların ölkəyə gətirilərək, uyğun müəssisələrin qurulması təşviq olunmalıdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası üçün investisiyaların böyük qismi neft sahəsinə yönəldilməklə yanaşı, qeyri-neft sahələrinə edilən kapital qoyuluşu da, inklüziv inkişaf indeksini yüksəldir. Sərbəst ticarət bölgələrinin yaradılması qısa müddətdə milli iqtisadiyyat üçün gəlir gətirir. Bunun üçün xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi də lazımlıdır. Ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin əhəmiyyətli istiqamətlərindən biri yerli iqtisadi inteqrasiya qruplarına qatılmasıdır. Birgə müəssisələrin qurulması ölkənin inkişafına köməkçi olur, iqtisadi inkişafı sürətləndirir.

Səmərəli idarəetmə göstəriciləri də inklüziv inkişaf indeksinə təsir edən parametrdir. Dövlət idarəçiliyi, o cümlədən səmərəli dövlət idarəçiliyi cəmiyyətin aparıcı qüvvələrinin daim diqqətini cəlb etmişdir. Digər idarəetmə formalarından fərqli olaraq, dövlət idarəçiliyi dövlət hakimiyyəti və orqanlarının köməyi ilə həyata keçirilir.

Səmərəli idarəetmə göstəriciləri kimi büdcə kəsiri, fiziki şəxslərin elektron hökumətdən istifadəsi, ekoloji, əmək və sosial ödəmələrin ümumi ödəmələrin həcmində payı, vətəndaşların dövlət idarəetmə institutlarına etimad səviyyəsi dinamik təhlil olunmaqla, yeni idarəedici qərarların qəbul edilməsini şərtləndirir.

Dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsində mərkəzi yerdə onun daxili və xarici siyasəti dayanır. Bu baxımdan, dövlət idarəçiliyi problemi daha mürəkkəb xarakter daşıyır. İnsan maraqlarının hər şeydən öndə dayandığı demokratik cəmiyyətdə səmərəli dövlət idarəçiliyi problemi daha vacib məsələ kimi qarşıda dayanır.

Rus tədqiqatçılarından Atamançuk Q.V., Menninq E., Buqanova E.O., V.Q.Aseev dövlət idarəetməsinin səmərəliliyinə dair maraqlı tədqiqatlar həyata keçirmişlər. Q.V.Atamançukun elmi işlərində dövlət idarəetməsinin əsas prinsiplərinin və dövlət qulluqçusunun peşəkarlıq dərəcəsinin, bilik səviyyəsinin, psixoloji durumunun bu sahənin səmərəli idarə olunmasına təsiri geniş şəkildə

araşdırılmışdır.

Bundan əlavə dövlət idarəetməsində səmərəliliyin artırılması prosesinə bir texnoloji proses kimi yanaşılmasına S.L.Rubenşteynin əsərlərində böyük diqqət ayrılmışdır. Müəllifin fikirlərinə görə dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsində prioritet rolu siyasi rəhbərlik və sosial qrupların və vətəndaşların ictimai maraqlarının ümumiləşdirilmiş ifadəsi olan siyasət oynayır. Bu baxımdan, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsi siyasi subyektin fəaliyyətinin idarəedici elementini ifadə edir. Bu da təbii ki, özündə müəyyən siyasi aspektləri əks etdirir.

İqlim dəyişikliyi parametri inklüziv inkişaf indeksinə təsir göstərir. Qlobal iqlim dəyişikliklərinə təsirlərin azaldılması hazırda bəşəriyyət qarşısında duran vacib məsələlərdəndir. Bununla bağlı olaraq, inklüziv inkişaf indeksi hesablanarkən istehsal olunmuş bir vahid ÜDM-ə görə atmosferə istixana qazları tullantısının intensivliyi nəzərə alınır [7, 27-35].

Davamlı İnkişafın məqsədi qlobal iqlim dəyişikliklərinə təsirlərin azaldılması üzrə tədbirlərin zəruriliyini önə çəkir. Davamlı inklüziv inkişaf proseslərinin idarə edilməsinin innovativliyi və səmərəliliyi bu göstəriciyə əsasən qiymətləndirilir.

Təbii resurslar olmadan məhsul və xidmətlərin istehsalı mümkün deyil, deməli, istehsal və istehlak nəticə etibarilə resursların azalmasına, tullantıların əmələ gəlməsinə və daim artmasına gətirib çıxarır.

Təbii resurslar sinfinə biomüxtəliflik, quşların sayının dəyişmə indeksi, yerüstü və yeraltı suların ümumi su ehtiyatlarında payı, şəhərlər üzrə çirkab suların təmizlənmə səviyyəsi, çayların oksigenə olan biokimyəvi tələbatı, təhlükəsiz bioloji zonalardan kənarında yerləşən ehtiyatlardan balıq ovu, balıqçılıq donanmasının həcmi aid edilir [9, 100-121].

İqtisadi inkişaf iqtisadi artımdan daha geniş məvhum olmaq etibarilə özündə həm də sosial ekoloji mənəvi və s. kimi digər amilləri də birləşdirir. Amma birmənalı olaraq qəbul etmək olar ki, ölkədə iqtisadi inkişafa nail olmağın ən mühüm şərti ilk növbədə iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsidir. Qeyd edək ki, istənilən iqtisadi artım uzunmüddətli iqtisadi inkişafı təmin edə bilməz və bu məqsədlə dinamik tarazlı iqtisadi artımın əldə edilməsi olduqca vacibdir.

Inklüziv parametrləri təhlil etmək üçün ilk növbədə Inklüziv inkişafın qiymətləndirilməsi üçün beynəlxalq qurumlar tərəfindən xüsusi indeks hesablanır. Həmin indeksin qiymətləndirilməsi zamanı kompleks parametrlərdən istifadə edilir. Bu parametrlər həm iqtisadi, həm də sosial parametrlərdir. Inklüziv inkişafın qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi artım və adambaşına ÜDM-in qiymətləndirilməsi əsasında inkişafın xarakteri, məşğulluq, sağlamlıq və gözlənilən ömür müddəti səviyyəsi nəzərdən keçirilir.

Xarici borc göstəriciləri də ölkənin inklüziv inkişaf indeksinə təsir edir. İqtisadi göstərici kimi ÜDM-in ümumi həcmində xarici borcun payını xarakterizə edən ölçü vahidi çıxış edir.

Sosial inkişaf parametri kimi əhali və ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin dinamikası kimi göstəricilərdən istifadə edilir. Bu zaman əhali gəlirlərinin dəyişmə dinamikasının qiymətləndirilməsi üçün gəlirlərin orta göstəriciləri deyil, median gəlirlərin dəyişimi xarakterizə olunur. Median gəlirlər əhalinin real gəlirlərinin vəziyyətini onların orta göstəricilərindən daha aydın əks etdirir [2, 8-10].

Yoxsulluq həddinin dəyişməsi göstəriciləri, həmçinin əhali arasında gəlirlərin bölünməsi xarakteristikası da inklüziv inkişaf indeksinin hesablanması zamanı nəzərə alınan indikatorlardır. Sonuncu indikatorun kəmiyyət göstəricisi kimi Cini indeksindən istifadə edilir.

Inklüziv inkişaf indeksinin hesablanması zamanı əhalinin asılılıq səviyyəsi kimi demoqrafik göstəriciyə də müraciət edilir. Eyni zamanda qeyd olunan indeksin hesablanması üçün qlobal iqlim dəyişiklikləri kimi problem də diqqətdən kənar qalmır [8, 10-16].

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, inklüziv inkişafın parametrlərinin indeksini hesablayarkən ölkənin həm iqtisadi, həm də sosial indikatorlarını analiz etmək və müqayisəli təhlilini şərh etmək əsas məsələlərdən biridir. Həmçinin göstərilən indikatorlar ölkənin dayanıqlı inkişafını xarakterizə edən parametrlər olduğundan, parametrlərin artıb və azalmasını müqayisəli təhlilini aparmaq üçün ekonometrik modellər qurmaqla proqnoz-analitik şərhlər vermək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алакбаров У.К. Формирование в Азербайджанской Республике кадрового потенциала для инновативного управления процессами устойчивого развития: процесс и результаты. Журнал «Проблемы управления». Минск.: Академии управления при Президенте Республики Беларусь, 2017, № 4 (66), с. 19-23.
2. Экология и экономика природопользования. Учебник для ВУЗов, Под ред. проф. Е.Б.Грушева, проф. Б.Н.Лопатина. 2-е изд., перераб. I доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2003, 519 с
3. Полтерович В. Гипотеза об инновационной паузе и стратегия модернизации // Вопросы экономики, 2009, №6, с. 4-22
4. Пахомова Н.В. Рихтер К.К., Малышков Инклюзивный устойчивый рост: приоритеты, индикаторы, международный опыт, потенциал согласования с моделью реиндус. с. 10.
5. Макконнелл К.Р., Брюс Л. 14 издание. ЭКОНОМИКС. М.: Инфа-М, 2005
6. Мировая миграция в цифрах. Совместный доклад Департамента по экономическим и социальным вопросам ООН (ДЭСВ) и ОЭСР для Диалога высокого уровня по миграции и развитию ООН, 3-4 октября 2013 г. // <https://www.oecd.org/els/mig/RUSSIAN.pdf>
7. Спенс М. 2013. Следующая конвергенция. Будущее экономического роста в мире, живущем на разных скоростях. М.: Изд-во Института Гайдара. 336 с.
8. Inclusive Green Growth: The Pathway to Sustainable Development. The World Bank. Washington, D.C. 2012. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/> (дата обращения: 17.06.2014).
9. "Gender Disproportion and Society Integration", Anita Kleinberga Secretariat of Special Assignment Minister for Society Integration Latvia.

АНАЛИЗ ПАРАМЕТРОВ РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОСТИ

С.М.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются инклюзивные параметры роста и интерпретируется для каждого параметра, который будет индивидуально отражаться на инклюзивных индексах роста страны. Приводится сравнительный анализ этих показателей, показана важность эконометрических подходов к их исследованию и показаны условия для устойчивого экономического развития с использованием прогнозно-аналитических расчетов.

Ключевые слова: инклюзивный индекс развития, экономический рост, устойчивое развитие, параметр.

ANALYSIS OF INCLUSIVE DEVELOPMENT PARAMETERS

S.M.HUSEYNOVA

SUMMARY

In the article, inclusive growth parameters are analyzed and interpreted for each parameter, which will be individually reflected in inclusive growth indices of the country. A comparative analysis of these indicators is presented, the importance of econometric approaches to their study is shown and the conditions for sustainable economic development are shown using predictive-analytical calculations.

Keywords: inclusive development index, economic growth, sustainable development, parameter.